

ΣΤΕΝΕΣ ΕΠΑΦΕΣ ΤΡΙΤΟΥ ΤΥΠΟΥ; Η ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Κυριάκος Μικέλης
Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας/
Τμήμα Διεθνών & Ευρωπαϊκών Σπουδών

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν πόνημα συνοψίζει -με αναστοχαστική διάθεση- την ενσωμάτωση της έννοιας της κουλτούρας στη διεθνή πολιτική και στην οικεία επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων. Ο σύνδεσμος της διεθνολογίας με τις σπουδές για τον πολιτισμό/κουλτούρα και ειδικότερα για την τέχνη σχετίζεται προφανώς με την πολιτιστική εξωτερική πολιτική και με την κουλτούρα ως εργαλείο της διεθνούς πολιτικής, αλλά δεν εξαντλείται εκεί. Ενδεικτικά, επεκτείνεται στην πολιτική διαχείριση των ζητημάτων σχετικά με την πολιτιστική ποικιλότητα, στην αναγνώριση της διεθνούς πολιτικής ως φαινομένου, που επηρεάζεται από το πολιτισμικό υπόβαθρο των δρώντων, και στην ανάδειξη της κουλτούρας ως ερμηνευτικού πλαισίου για την κατανόηση της συμπεριφοράς στο διεθνές γίγνεσθαι.

ΛΕΞΕΙΣ - ΚΛΕΙΔΙΑ

*διεθνείς σχέσεις, πολιτισμός/κουλτούρα, τέχνη, πολιτισμική διαφορά,
πολιτιστική εξωτερική πολιτική*

1. Εισαγωγή

Ο πολιτισμός/κουλτούρα αποτελεί αξιοσημείωτα αναπτυγμένη έννοια, θεματική και αναλυτικό εργαλείο στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών και των ανθρωπιστικών σπουδών, με χαρακτηριστικά τα παραδείγματα της κοινωνιολογίας/κοινωνικής ανθρωπολογίας και του κλάδου της ιστορίας, έχοντας ωστόσο προκύψει πλέον ως αυτόνομη προβληματική και δη ως ανάλυση με όρους κουλτούρας ή πολιτισμού (στα αγγλικά: *cultural analysis* και *civilizational analysis*). Από εκεί και πέρα, υφίσταται αμοιβαία και ποικιλότητα επιρροή, ως προς το ότι ο πολιτισμός/κουλτούρα υπεισέρχεται αναλυτικά στις διάφορες επιστήμες, οι οποίες ενίοτε ανατροφοδοτούν τις εξειδικευμένες προβληματικές. Μία αντίστοιχη διαδικασία έχει λάβει χώρα και στην περίπτωση της διεθνολογίας. Αυτό δεν χρειάζεται να αξιολογηθεί *a priori* θετικά ή αρνητικά. Συμβαίνει. Εν προκειμένω, εξετάζεται η ενσωμάτωση της έννοιας της κουλτούρας στη διεθνή πολιτική και στην οικεία επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων, γλαφυρά διατυπωμένη ως 'η κουλτούρα στις Διεθνείς Σχέσεις'.

Ξεκινώντας με τους απαραίτητους ορισμούς, επίκεντρο της διεθνολογίας είναι οι διεθνείς σχέσεις. Κατά μία θεμελιώδη οπτική, αυτές αφορούν καταρχάς τις διακρατικές σχέσεις ή έστω τις σχέσεις μεταξύ κρατών και οργανισμών ή και ομάδων που επηρεάζουν ή επηρεάζονται από τα κράτη, σύμφωνα με τον χαρακτηριστικό αφορισμό ότι «[ο] όρος 'Διεθνείς Σχέσεις'... νοηματοδοτεί κυρίως τις σχέσεις μεταξύ κρατών. Λόγω όμως της εξέλιξης της εκτός του κράτους ανθρώπινης οργάνωσης μπορεί να σημαίνει και τις σχέσεις μεταξύ διεθνών οργανισμών (κυβερνητικών και μη) ή και τις σχέσεις μεταξύ διεθνών οργανισμών και κρατών» (Κουσκουβέλης 2004: 21).

Με τη σειρά της, η 'κουλτούρα' αφορά ποικίλες διαστάσεις όπως η πνευματική καλλιέργεια, ο τρόπος ζωής, η τέχνη ή και τα συστήματα ιδεών και πεποιθήσεων (Williams 1981: 10-14. Βλ. Jordan & Weedon 1995: 6-8). Σε μία σχετική αναφορά, είναι τα συμφραζόμενα που αναδεικνύουν την έμφαση σε κάποια εκ των ανωτέρω διαστάσεων. Το ίδιο ισχύει και με τον 'πολιτισμό' που στα ελληνικά συχνά ταυτίζεται με την έννοια της κουλτούρας (στα αγγλικά: *culture*)· όμως δύναται να υποδηλώνει και κάτι συναφές (στα αγγλικά: *civilization*) ωστόσο διαφορετικό και εξίσου ποικιλόμορφο, αφορώντας ιδιότητες ατόμων και κοινωνιών (με όρους αυτοελέγχου και κατοχής καλών τρόπων), καταστάσεις ή διαδικασίες (π.χ. έναντι μίας βάρβαρης/άγριας ή πρωτόγονης συμπεριφοράς) και συλλογικότητες (Yurdusev 2003: κεφ. 4). Αναλόγως των συμφραζομένων, είναι δυνατή η χρήση αμφοτέρων των όρων, ενώ άλλοτε ενδείκνυται ή επιβάλλεται η χρήση μόνο του ενός. Για παράδειγμα, οι τρόποι ζωής αλλά και η καλλιέργεια αποτελούν κοινό πεδίο αναφοράς για αμφοτέρες τις έννοιες, αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις που αρμόζει η χρήση μόνο της μίας εξ αυτών.

Η εν λόγω πολυσημία αντανακλά το εύρος των ποικίλων διεθνολογικών προβληματισμών που έχουν ρητά αναδειχθεί με όρους πολιτισμού/κουλτούρας. Ειδικότερα, δικαιολογεί τη διαφοροποιημένη πραγμάτευση στην ανάλυση της διεθνούς πολιτικής, ιδίως με όρους τρόπου διαβίωσης ή πνευματικής ανάπτυξης

αλλά και τέχνης. Χαρακτηριστική είναι η ανάδειξη πλήθους σχετικών θεμάτων όπως ενδεικτικά η ποικιλότητα κατανόηση ή αξιοποίηση της κουλτούρας από τις μεγάλες δυνάμεις, η σύνδεσή της με την προώθηση του πολιτισμού ή η χρήση της ως εργαλείου του εθνικισμού (Reeves 2004: 36) αλλά και ο ρόλος της στην ανάπτυξη των εθνικών κινημάτων της Ευρώπης του 19^{ου} αιώνα, των οποίων μάλιστα η αλληλεπίδραση και συνεργασία σηματοδότησε την ανάπτυξη του πολιτισμικού εθνικισμού ως διεθνούς κινήματος (Leerssen 2006). Η πολιτισμική διάσταση της παγκόσμιας πολιτικής περιλαμβάνει κεντρικά, χωρίς να εξαντλείται εκεί, την πολιτιστική διπλωματία, εν προκειμένω νοούμενη ως πολιτιστική εξωτερική πολιτική καθώς και ως διεθνείς αλληλεπιδράσεις και οργάνωση σε θέματα πολιτισμού (Τζουμάκα 2005; Κωστάκης 2008; Paschalidis 2009; Βασιλειάδης & Μπουτσιούκη 2015).

Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος εκ μέρους των ποικίλων και διαφοροποιημένων δρώντων βρίσκονται διάφορες πτυχές όπως η γλωσσική επέκταση, η αναμόρφωση της διεθνούς εικόνας, η ανανέωση των δεσμών με τείως αποικίες, η καλλιέργεια της εικόνας του κράτους ως δύναμης με όρους ήπιας ισχύος, η προώθηση των οικονομικών και πολιτικών επιδιώξεων ιδίως από περιφερειακές δυνάμεις, η καλλιέργεια των περιφερειακών συμφερόντων, η διατήρηση σχέσεων με τη διασπορά (Paschalidis 2009: 285; Cf. Mitchell 1986; Kitsou 2011; Μικέλης 2017), ενώ εδώ σχετικός είναι και ο ρόλος της στρατηγικής επικοινωνίας/δημόσιας διπλωματίας (Σαμαράς 2014). Υπό μία δε γενικότερη οπτική, είναι εξίσου ενδεικτική η αναγνώριση του κοινωνικού τομέα (συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών και πολιτισμικών σχέσεων, της γλώσσας και των ηθών-εθίμων) ως ενός εκ των βασικών τομέων στην εξέλιξη των διεθνών συστημάτων (Buzan, & Little 2000: 72-77) αλλά και του πολιτισμού/κουλτούρας ως ενός εκ των πυλώνων της συστημικής γεωπολιτικής ανάλυσης, μαζί με την άμυνα, την οικονομία και την πολιτική (Mazis 2016: 53).

Μετά-ψυχροπολεμικά, το ανανεωμένο ενδιαφέρον της διεθνολογίας για την κουλτούρα αντανakλάται στη γενικότερη σημασία του πολιτισμού στις διεθνείς σχέσεις και την παγκόσμια πολιτική (Stroikos 2014; Μακρής 2015; Μικέλης 2015α, 2015β; Mikelis 2017) και πιστοποιείται από την ανάδειξη ποικίλων θεματικών όπως «πολιτισμικές δυνάμεις στην παγκόσμια πολιτική» (Mazruí 1990), «κουλτούρα στις παγκόσμιες υποθέσεις» (Murden, 2001), «λογική, κουλτούρα, θρησκεία: η μεταφυσική της παγκόσμιας πολιτικής» (Pettman 2004), «κουλτούρα και διεθνείς σχέσεις» (Reeves 2004), «κουλτούρα και συγκείμενο στην παγκόσμια πολιτική» (Lawson 2006), «κουλτούρα και ασφάλεια» (Williams 2007), «η άλλη πολιτική των κουλτουρών, των θρησκείων και των πολιτισμών στις διεθνείς σχέσεις» (Michael & Petito 2009) ή «κουλτούρα και ανθρώπινα δικαιώματα» (Wiesand et al. 2016).

Κατόπιν των ανωτέρω, δικαιολογείται το ενδιαφέρον για τον ρόλο της κουλτούρας στη διεθνή πολιτική και αντίστοιχα για τη χρήση της πολιτισμικής ανάλυσης εντός της διεθνολογίας, όπως η προώθηση μιας ρητά πολιτισμικής θεωρίας των διεθνών σχέσεων, το περιεχόμενο και η σημασία της στρατηγικής

κουλτούρας και της γεωκουλτούρας, η κατανόηση των διεθνών σχέσεων ως διαπολιτισμικών σχέσεων, ο ρόλος της πολιτισμικής διαφοράς και τα διαπειθαρχικά σταυροδρόμια της τέχνης και της διεθνούς πολιτικής. Σε αυτό το πλαίσιο, το επόμενο τμήμα συνοψίζει την ιστορική παρουσία της έννοιας της κουλτούρας στη διεθνολογία, ακολουθούμενο από τμήματα που εστιάζουν στην ανάλυση της διεθνούς πολιτικής με όρους κουλτούρας.

2. Η ιστορική εξέλιξη της κουλτούρας στη διεθνολογία

Σύμφωνα με μία συστηματική πραγμάτευση της έννοιας της κουλτούρας εντός της διεθνολογίας, ο εν λόγω κλάδος χαρακτηρίστηκε –όπως και άλλες επιστήμες– από την αντίστιξη δύο βασικών προσεγγίσεων της κουλτούρας. Πρόκειται για την ανθρωπιστική θεώρηση και την ανθρωπολογική. Εκ των δύο ως άνω θεωρήσεων, η πρώτη δίνει έμφαση στην αίσθηση της αυτοεπίγνωσης ή την πνευματική ανάπτυξη και βελτίωση. Εδώ, η κουλτούρα αποτελεί στοιχείο που καλλιεργείται. Ο προσανατολισμός της δεύτερης θεώρησης συνίσταται στους τρόπους ζωής και αρχικά βασιζόταν σε ουσιοκρατικά θεμέλια (δηλ. με έμφαση στις ιδιότητες παρά στις διεργασίες), που αργότερα τέθηκαν υπό αμφισβήτηση. Εδώ, η κουλτούρα δεν είναι αντικείμενο καλλιέργειας αλλά προσδιοριστικό του εαυτού. Η μείωση του ενδιαφέροντος για την πρώτη διάσταση έναντι της δεύτερης έλαβε χώρα γενικότερα στον 20^ο αιώνα, αντανακλώμενη στον συγκεκριμένο κλάδο-συμπεριλαμβανομένης της ρεαλιστικής θεώρησης. Ειδικότερα, ενδιέφερε η επιρροή της έννοιας (νοούμενης πλέον περισσότερο ανθρωπολογικά και λιγότερο ανθρωπιστικά) και η επιρροή στις εσωτερικές (εθνικές) ή τις διεθνείς υποθέσεις. Πρακτικό αποτέλεσμα; Η χρήση της κουλτούρας ως όπλου στον Ψυχρό Πόλεμο, δεδομένου ακριβώς ότι σήμαινε και αντιπροσώπευε συγκεκριμένες (εν προκειμένω, αμερικανικές) αξίες και τρόπο ζωής αντί την πορεία προς την προσωπική καλλιέργεια και την αμοιβαία κατανόηση. Από την άλλη πλευρά, διεθνολόγοι δρώντες στη Μ. Βρετανία (ιδίως στο όνομα της αγγλικής σχολής των Διεθνών Σχέσεων) πραγματεύτηκαν τη σχέση της διεθνούς κοινωνίας και μιας κοινής κουλτούρας, δίνοντας έμφαση στην έννοια του πολιτισμού και καταρχάς στην ανθρωπιστική διάσταση της κουλτούρας αλλά και στην ανθρωπολογική. Ειδικά από τη δεκαετία 1990, το πλέον εκτενές ενδιαφέρον για τη σχέση κοινότητας, κουλτούρας και διαφοράς εκτονώθηκε ακριβώς σε ποικίλες κατευθύνσεις όπως ενδεικτικά η στρατηγική κουλτούρα επικεντρωμένη σε εθνικά στυλ πολιτικής και στρατιωτικής οργάνωσης, η κουλτούρα ως πηγή προκλήσεων για τη διεθνή αλληλεπίδραση (π.χ. το επιχείρημα περί σύγκρουσης των πολιτισμών) και η επίκριση της ουσιοκρατικής διάστασης της κουλτούρας (κάτι που ξεκίνησε στην κοινωνική ανθρωπολογία, για να ακολουθήσει και η διεθνολογία). Εν τέλει, οι σχετικές με την παγκοσμιοποίηση διεργασίες θέτουν πρόκληση για αμφοότερες διαστάσεις της κουλτούρας. Η παγκοσμιοποίηση υπό μία έννοια αναδεικνύεται ως μορφή παγκόσμιων πολιτισμικών ανταλλαγών, χωρίς πάντως να ανατρέπει απαραίτητα ένα κλίμα αμοιβαίας κατανόησης. Στο εν λόγω πλαίσιο, η διατύπωση συγκεκριμένων διεθνολογικών επιχειρημάτων για την

κουλτούρα εξακολουθεί να συναρτάται με τον ακριβή τρόπο εννοιολόγησης της κουλτούρας, με χαρακτηριστική την αντιπαραβολή μίας κοσμοπολίτικης αφήγησης και μίας που πριμοδοτεί οντολογικά τις επί μέρους κοινότητες (Reeves 2004).

Σε αυτό το σημείο, είναι αξιοπρόσεκτη η καμπή που υπέστη μία σημαντική θεώρηση των Διεθνών Σχέσεων και δη ο πολιτικός ρεαλισμός, καθόσον συνιστά τον συνήθη 'κατηγορούμενο' ότι συνέβαλε στο περιορισμένο –αν όχι σχεδόν μηδαμινό– ενδιαφέρον για τον πολιτισμό/κουλτούρα, ιδίως στην ψυχροπολεμική διεθνολογία. Η εκδοχή του που είναι γνωστή ως κλασσικός ρεαλισμός δεν αγνόησε τον παράγοντα 'κουλτούρα'. Το έργο ενός κορυφαίου εκπροσώπου της, του H. Morgenthau, έδινε προσοχή στις πολιτισμικές διαφορές ιδίως μέσω της έννοιας του εθνικού χαρακτήρα. Ήταν μία μεταγενέστερη εκδοχή του πολιτικού ρεαλισμού, ήτοι ο δομικός ρεαλισμός ή νεορεαλισμός, του οποίου η έμφαση καθαυτό στη δομή και λειτουργία του διεθνούς συστήματος συνοδεύτηκε από την αυστηρότερη διάκριση μεταξύ του εσωτερικού και του διεθνούς, αποδίδοντας την κουλτούρα ως σημείο ενδιαφέροντος στην πρώτη διάσταση (Lawson 2006: 129-130. Πβ. Ήφαιστος 2009). Έπρεπε να έρθει ο πολιτικός επιστήμονας S. Huntington, με τη διατύπωση του επιχειρήματος περί σύγκρουσης των πολιτισμών, για να αναδειχθεί ρητά ο προσανατολισμός στο ενδεχόμενο της ανάδειξης αυτού θα μπορούσε κάλλιστα να περιγραφεί γλαφυρά ως «πολιτιστική (civilizational) realpolitik» (Buzan 1997).

Στη μετά-ψυχροπολεμική εποχή, η αναγνώριση της σημασίας των σχετικών θεμάτων, εκ μέρους της διεθνολογίας ιδίως όπως έχει λάβει χώρα πρόσφατα, περιγράφεται γλαφυρά ως η «πολιτισμική στροφή» στις διεθνείς σπουδές ή στην παγκόσμια πολιτική (Lawson 2006: κεφ. 2; Jackson 2008; Valbjorn 2008. Πρβλ. Κουτσοπανάγου 2013: 12-16). Ως βασικά σημεία της καταγράφονται τα ακόλουθα (Jackson 2008: 156-157):

- ο ρόλος της κουλτούρας ως εργαλείου της διεθνούς πολιτικής,
- οι πολιτιστικές επαφές εκτός των επίσημων κρατικών δομών,
- η χρήση της κουλτούρας και της πολιτιστικής ποικιλότητας ως ερμηνευτικού πλαισίου για την κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Παρεμφερώς, το ενδιαφέρον για τη θεματική περί συλλογικών ταυτοτήτων παρουσιάστηκε εξίσου γλαφυρά και ως «η επιστροφή της κουλτούρας και της ταυτότητας στη θεωρία διεθνών σχέσεων» (Lapid & Kratochwil 1996) ευρύτερα δε ως «η επιστροφή της κουλτούρας, της ταυτότητας, του πολιτισμού και των βαρβάρων στις διεθνείς σχέσεις» (Salter 2002: κεφ. 8). Η χρήση του όρου 'πολιτιστική στροφή' (στα αγγλικά: *civilizational turn*) είναι λιγότερο διαδεδομένη. Εδώ, είναι αξιοσημείωτη η αναφορά γενικότερα στην ταυτότητα και στην ανάδειξη/λειτουργία της, λαμβανομένης υπόψη της εμπλοκής κρίσιμων διαστάσεων όπως η πολλαπλότητα, η διαφορετικότητα, η ρευστότητα και ο τρόπος οικοδόμησής της (Goff & Dunn 2004). Στη σχετική προβληματική, εντάσσονται «ο Εαυτός και ο Άλλος στις διεθνείς σχέσεις» ή αλλιώς οι «διεθνείς σχέσεις και το πρόβλημα της διαφοράς», δηλαδή η διαχείριση του δίπολου

Εαυτός/Άλλος στη διαμόρφωση της ταυτότητας (Neumann 1996; Inayatullah & Blaney 2004).

Ένας ενδεικτικός κατάλογος για θέματα περί την παγκόσμια πολιτική υπό το πρίσμα της πολιτισμικής ανάλυσης, ειδικά εν όψει της μεταψυχροπολεμικής εποχής, περιλαμβάνει τα ακόλουθα στοιχεία ως συνεισφορά της περαιτέρω ενσωμάτωσης της εν λόγω ανάλυσης στη διεθνολογία (Jacquin et al., 1993, όπως καταγράφεται στο Lawson, 2006: 32-33):

- Σε μεταθεωρητικό (ήτοι γνωσιοθεωρητικό) επίπεδο, είναι δυνατή η φανέρωση υποκρυπτόμενων και λανθανόντων στοιχείων και διαστάσεων του ευρωκεντρισμού των διεθνολογικών θεωρήσεων και επιχειρημάτων ως προς τις θεμελιώδεις παραδοχές τους και ενδεχόμενες μεροληψίες, με αποτέλεσμα τη μεθοδολογική εκλέπτυνση.
- Σε θεωρητικό επίπεδο, αναδεικνύονται και απαντώνται ερωτήματα περί την ταυτότητα και τη διάκριση Εαυτός/Άλλος, αν μη τι άλλο με έμφαση στα έθνη-κράτη ως βασικές μονάδες του διεθνούς συστήματος.
- Σε επίπεδο πρακτικής, δίνεται εκτενέστερη προσοχή σε πολιτισμικές ευαισθησίες, λ.χ. κατά τις διαδικασίες σχετικά με τη διεθνή διαπραγμάτευση ή με τις ειρηνευτικές αποστολές.
- Σχετικά με τη σχέση των κλάδου των Διεθνών Σχέσεων και του κλάδου της Συγκριτικής Πολιτικής, είναι εφικτή η γεφύρωση ή ο περιορισμός του κενού/απόστασης ανάμεσά τους με τον ταυτόχρονο εμπλουτισμό τους.
- Σχετικά με το κέντρο βάρους του διεθνούς συστήματος, ενισχύεται η κατανόηση της επιρροής μη δυτικών ιδεατικών και υλικών παραγόντων στη διαμόρφωση του διεθνούς γίγνεσθαι και της ανάδειξης των κορυφαίων δυνάμεών του.

3. Η ανάλυση της διεθνούς πολιτικής με όρους κουλτούρας (I): Η διεθνής πολιτική ως πολιτισμικά εμποτισμένο φαινόμενο

Έχοντας προηγουμένως αναφέρει τα γενικά χαρακτηριστικά της εξέλιξης της 'κουλτούρας' στις διεθνείς σχέσεις, είναι δυνατή η επικέντρωση στο πώς εκείνη έχει ρητά συμπεριληφθεί στην ανάλυση της διεθνούς πολιτικής. Δεδομένου του ότι σε μεγάλο βαθμό οι έννοιες του πολιτισμού και της κουλτούρας έχουν κοινό πεδίο αναφοράς και συχνά ταυτίζονται, η ειδική αναφορά σε εκείνη αντανακλά το εξειδικευμένο ενδιαφέρον του κλάδου και δη της διεθνούς βιβλιογραφίας ρητά για την κουλτούρα (στα αγγλικά: *culture*). Η τέχνη περιλαμβάνεται στην τελευταία αλλά δεν εξαντλείται σε εκείνη. Όπως καταδεικνύεται παρακάτω, ο κλάδος των Διεθνών Σχέσεων έχει πλέον συμπεριλάβει την τέχνη στα ενδιαφέροντά του, μάλιστα όχι μόνο σε εμπειρικό επίπεδο αλλά και σε γνωσιοθεωρητικό. Όπως ήδη επισημάνθηκε, η πολιτισμική διάσταση της διεθνούς πολιτικής σαφώς περιλαμβάνει την πολιτιστική εξωτερική πολιτική και τη διεθνή οργάνωση για τα πολιτιστικά θέματα, αλλά γενικότερα η «κουλτούρα στις παγκόσμιες υποθέσεις» αφορά τη σχέση της διεθνούς ασφάλειας και των προκλήσεων για την πολιτισμική διατήρηση ή μεταβολή (Murden 2001),

ενδεικτικά συμπεριλαμβάνοντας την ανάδειξη και λειτουργία ποικίλων κουλτουρών για το πώς οι άνθρωποι και τα κράτη σκέφτονται και πράττουν για τις διεθνείς υποθέσεις. Απλούστερα, ενώ η κουλτούρα είναι εν πολλοίς υπεύθυνη για την ύπαρξη πολλών εθνών, η διεθνής συμπεριφορά τους υπόκειται σε γενικούς κανόνες ή μήπως επηρεάζεται άμεσα από συγκεκριμένες πολιτισμικές διαφορές; Προφανώς, δεν υπάρχουν τόσοι τρόποι διεξαγωγής των διεθνών σχέσεων (ή αντίστοιχες νοοτροπίες) όσοι και τα έθνη του κόσμου. Ωστόσο, τα οικουμενικά αναλυτικά πλαίσια και πρακτικές προκύπτουν όχι από το μηδέν αλλά από μία συνεχή όσμωση ποικίλων προσεγγίσεων συχνά με διαφορετική πολιτισμική προέλευση.

Από το σχετικό εύρος, ξεχωρίζει η ενσωμάτωση της πολιτισμικής ανάλυσης στη διεθνολογία ιδίως με όρους κατανόησης της διεθνούς πολιτικής ως πολιτισμικά εμποτισμένου φαινομένου, δηλαδή ως φαινομένου που επηρεάζεται από το πολιτισμικό υπόβαθρο των δρώντων. Στα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα της ανωτέρω ενσωμάτωσης ανήκει το αναλυτικό πλαίσιο που προτάθηκε ρητά από τον R.N. Lebow ως «μία πολιτισμική θεωρία των Διεθνών Σχέσεων» (Lebow 2008). Το αντίστοιχο βιβλίο τιτλοφορήθηκε σε προφανή αντίστιξη με άλλα θεωρητικά πλαίσια προτεινόμενα ως «θεωρία της διεθνούς πολιτικής» (Waltz 1979) ή «κοινωνική θεωρία της διεθνούς πολιτικής» (Wendt 1999) ή «πόλεμος και το κράτος: η θεωρία της διεθνούς πολιτικής» (Wagner 2007) ή «ορθολογική θεωρία της διεθνούς πολιτικής» (Glaser 2010). Από την ως άνω καταγραφή, ξεχωρίζει το πρώτο έργο όχι επειδή αναφέρεται στις 'διεθνείς σχέσεις' και όχι ειδικά στη 'διεθνή πολιτική' αλλά επειδή προτείνει ρητά την προσθήκη της πολιτισμικής διάστασης.

Εν προκειμένω, η έμφαση δίνεται στην πολιτισμικά και ιστορικά διευρυμένη κατανόηση της ανθρώπινης φύσης και των οικείων κινήτρων. Σε αυτό το πλαίσιο, εντοπίζονται βασικά κίνητρα που αντανάκλουν τις ανθρώπινες ανάγκες: η επιθυμία/όρεξη, το πνεύμα (θυμός) ή ο λόγος/λογική καθώς και ο φόβος (Lebow 2008: κεφ. 2-3). Έτσι, η στρατιωτική κλιμάκωση δεν περιορίζεται στη στρατηγική ή οργανωσιακή λογική, συμπεριλαμβάνοντας πολιτισμικούς προσδιοριστικούς παράγοντες της πολιτικό-στρατιωτικής συμπεριφοράς (σ. 532). Σύμφωνα με το οικείο σκεπτικό, η κουλτούρα καθορίζει τον βαθμό επιρροής των κινήτρων και ρυθμίζει την ανάπτυξή τους όπως και τις διεργασίες με τις οποίες αναδεικνύεται το κύρος. Συνολικά, προκύπτει μία αλυσίδα από τα κίνητρα, στην ταυτότητα, στα συμφέροντα και τελικά στην οικεία συμπεριφορά (σ. 563). Ο ίδιος ο Lebow διευκρινίζει ότι πρόκειται για μία προσέγγιση ρητά προσδιορισμένη ως 'πολιτισμική' η οποία ωστόσο «ξεχωρίζει από μία θεωρία της κουλτούρας» (Lebow 2009: 153). Στην ένσταση ότι το εμπειρικό υπόβαθρό της είναι μονοπολιτισμικό (ως προς το ότι αντλεί από τη δυτική ιστορία), εκείνος απαντά ότι η θεμελίωση του οικείου αναλυτικού οπλοστασίου σε δυτικές εμπειρίες δεν συνεπάγεται την αγνόηση/υποτίμηση των μη δυτικών εμπειριών ούτε την επίκρισή τους (σ. 157).

Στην ως άνω περίπτωση, αναδεικνύεται η λειτουργία του πολιτισμικού πλαισίου στη διαμόρφωση των αποφάσεων. Η πολλαπλότητα του εν λόγω πλαισίου, ιδίως ως υπόβαθρου όπου λαμβάνουν χώρα οι πολιτικές και δη οι στρατηγικές αποφάσεις, απασχόλησε ειδικά τον επί μέρους κλάδο των στρατηγικών σπουδών με όρους της λεγόμενης στρατηγικής κουλτούρας. Εν προκειμένω, οι διεθνολόγοι/πολιτικοί επιστήμονες αποκάλεσαν «στρατηγική κουλτούρα» –από τη δεκαετία 1970– περίπου κάτι συναφές με αυτό που στις ιστορικές σπουδές είχε αποκληθεί νωρίτερα «τρόποι του πολέμου» (Sondhaus 2006) και αφορά τον διαφοροποιημένο τρόπο οριοθέτησης των στρατηγικών θεμάτων σε ποικίλα χωροχρονικά πλαίσια. Παρότι δεν είναι της παρούσης η εξιστόρηση της έννοιας και των σχετικών διαμαχών ακόμα και ανάμεσα στους μελετητές της (ιδίως κεφ. 1 & 5), το εφελτήριο της σχετικής συζήτησης έγκειται στην αναγνώριση της σημασίας του τρόπου με τον οποίο το πολιτισμικό πλαίσιο επηρεάζει τις αποφάσεις στρατηγικού περιεχομένου.

Ο ερευνητικός προσανατολισμός σε αυτό έχει κατανοηθεί δεικτικά ως μία «πολιτισμική επανάσταση» ή «πολιτισμική στροφή στις στρατηγικές σπουδές», αν και το εύρος της εν λόγω στροφής δεν έφτασε το αντίστοιχο σε άλλους υπό-κλάδους των Διεθνών Σχέσεων. Από τη μία πλευρά, ενδιαφέρον ζήτημα συνιστά η σχέση της ωφελμιστικής λογικής με τα συστήματα των στρατηγικών πεποιθήσεων, αναφορικά με το κατά πόσο εκείνα έχουν την εγγενή τους δυναμική ή απλώς λειτουργούν ως ρητορική συγκάλυψη αποφάσεων που προκύπτουν από την ανωτέρω λογική. Από την άλλη πλευρά, παραμένει σημαντικό το γεγονός ότι τα κράτη με ιδιαίτερες αξιώσεις ισχύος παγκοσμίως επιδεικνύουν χαρακτηριστική πίστη στην ‘αγνότητα’ των σκοπών και των πράξεών τους, μέσω ανάλογων συστημάτων ιδεών που συμβάλλουν στη νομιμοποίηση της δράσης τους (σ. 123 & 130). Συναφής είναι η ανάπτυξη αυτού που προσδιορίζεται ως «κουλτούρα της εθνικής ασφάλειας», εμπεριέχοντας τους «κανόνες/νόρμες και ταυτότητα στην παγκόσμια πολιτική». Η ανωτέρω έννοια αναδείχθηκε στο πλαίσιο μίας κοινωνιολογικά εμποτισμένης ανάλυσης ειδικά των θεμάτων σχετικά με την εθνική ασφάλεια (Katzenstein 1996α). Με όλη του την πολυσημία εντός των κοινωνικών επιστημών, εδώ ο όρος ‘κουλτούρα’ αφορά ειδικά σε αξιολογικά και γνωστικά κριτήρια καθορισμού των δρώντων, του τρόπου συμπεριφοράς τους και των σχέσεών τους (Katzenstein 1996β: 6). Εν προκειμένω, αναδεικνύεται η συσχέτιση της εθνικής ασφάλειας και γενικότερα της πολιτικής κουλτούρας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη μελέτη της πολιτικής κουλτούρας στις ΗΠΑ και την επιρροή της από το παραγόμενο έργο για την εθνική ασφάλεια αλλά και τη σύνδεση της με την άσκηση πολιτικής (Oren 2000).

Στην έμφαση της πολλαπλότητας και της πολυπλοκότητας των διεθνών σχέσεων αποσκοπεί και η έννοια της γεωκουλτούρας. Εκείνη έχει συχνά κατανοηθεί ως η υπερδομή της παγκόσμιας οικονομίας, όμως κάλλιστα περιγράφεται δεικτικά ως «η κάτω πλευρά της γεωπολιτικής». Πρόκειται για ένα τμήμα ίσως κάπως λιγότερο θεατό αλλά αναπόσπαστο για τη λειτουργία του

παγκόσμιου (οικονομικού) συστήματος, παρέχοντας το πολιτισμικό υπόβαθρο της εν λόγω λειτουργίας (Wallerstein 1991: μέρος 2). Εξίσου αξιοπρόσεκτη είναι η περιπτωσιολογική αναφορά στις διεθνείς σχέσεις εντός της πολιτισμικής θεωρίας, η οποία συνιστά ένα εξειδικευμένο αναλυτικό πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών και ειδικότερα της πολιτικής επιστήμης. Η εν λόγω προσέγγιση επικεντρώνει στους τρόπους με τους οποίους τα άτομα δεσμεύονται μεταξύ τους και οι οποίοι συνδέονται με συγκεκριμένα μοτίβα πεποιθήσεων και αξιών, που έχουν γλαφυρά σχηματοποιηθεί σε ορισμένες κατηγορίες (π.χ. ατομικισμός, εξισωτισμός, ιεραρχία, φαναλισμός). Εφαρμοσμένη ως μέθοδος στην ανάλυση της διεθνούς πολιτικής και ειδικά των διεθνών καθεστώτων, η πολιτισμική θεωρία εκλαμβάνει τη διεθνή συνεργασία όχι ως *a priori* χαμηλή ή υψηλή αλλά ως εξάρτηση των κυρίαρχων λογικών στο διεθνές σύστημα (Verweij 1999).

Τα ως άνω παραδείγματα αναδεικνύουν τη διεθνή πολιτική ως φαινόμενο που επηρεάζεται από το πολιτισμικό υπόβαθρο των δρώντων. Χαρακτηριστικό είναι το πρίσμα υπό το οποίο ειδικά η ιδεολογία και η τεχνολογία (βασικές διαστάσεις αντιπαράθεσης στη ψυχροπολεμική εποχή) έχουν τις ρίζες τους στην κουλτούρα, ως στοιχείου που σχετίζεται άμεσα με την αντίληψη και με την αξιολόγηση και συνεπώς με τα κίνητρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Mazrui 1990). Κατά μία ακραία εκδοχή, οι διεθνείς σχέσεις ταυτίζονται με τις πολιτισμικές σχέσεις. Παρότι δεν είναι αναγκαία η υιοθέτηση μιας τέτοιας εκδοχής, είναι δυνατή και χρήσιμη η εξέταση των διεθνών σχέσεων ως αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε πολιτισμικά συστήματα και ανάμεσα σε συστήματα ισχύος. Οι εν λόγω μορφές δεν ταυτίζονται, δεδομένης της δυνατότητας για συνύπαρξη της παγκόσμιας σταθερότητας με όρους πολιτικής ισχύος και της πολιτισμικής σύγχυσης ή αντίστροφα. Μάλιστα, ένα χάσμα στις δύο διαστάσεις (διαπολιτισμικές σχέσεις και πολιτικές σχέσεις) ενέχει αποσταθεροποιητική λειτουργία. Υπό αυτή την έννοια, η διάρκεια της ισορροπίας ισχύος συναρτάται με την πολιτισμική σταθερότητα τόσο εντός των κρατών όσο και μεταξύ τους (Iriye 1979: 128). Ταυτόχρονα, διατηρεί τη σημασία της η πορεία προς έναν πολιτισμικό ορισμό των διεθνών σχέσεων» (Iriye 1997: κεφ. 'συμπεράσματα'). Η πολιτισμική ανταλλαγή αξιολογείται θετικά με βάση συγκεκριμένες κανονιστικές παραδοχές ότι συνιστά μία καθαυτό καλή δραστηριότητα, ότι φέρει οφέλη και ότι συντελεί στην αμοιβαία κατανόηση. Εδώ αντιτάσσονται εγγενείς ερευνητικές δυσκολίες: τι είδους κουλτούρα ακριβώς χρειάζεται για την ενίσχυση της αμοιβαίας κατανόησης, πώς προκύπτει, μετριέται και αναλύεται η αποτελεσματικότητα των διεθνών πολιτισμικών σχέσεων, τέλος δε πώς εμπλέκονται τα κίνητρα και από ποιο σημείο και μετά μεταπίπτει σε προπαγάνδα; Παρολαυτά, υφίσταται ένα εύρος σχετικών δραστηριοτήτων, ορισμένες εκ των οποίων δίνουν λαβή για τη διερεύνηση του βαθμού της εκ νέου ανασυγκρότησης της ανθρωπιστικής διάστασης της κουλτούρας ακόμα και ενός πολιτιστικού διεθνισμού (Reeves 2004: 55-61).

4. Η ανάλυση της διεθνούς πολιτικής με όρους κουλτούρας (II): Η διεθνής πολιτική και η πολιτισμική διαφορά

Με δεδομένη τη σχέση μεταξύ ετερότητας και αξιώσεων πολιτικής κυριαρχίας (Ήφαιστος 2001), ο ρόλος της πολιτισμικής διαφοράς δεν μπορεί να αγνοηθεί, ιδίως εφόσον ληφθούν υπόψη οι θεμελιώδεις παράμετροι (προσδιοριστικές μεταβλητές) της ιστορικής ταυτότητας, κατά μία ενδεικτική ταξινόμηση: εθνοτική, γλωσσική, θρησκευτική/πολιτισμική, πολιτιστική (Κωτούλας 2018). Γενικά, είναι αξιοσημείωτη μια σειρά σημείων υπό τα οποία η πολιτική και δη οι διεθνείς σχέσεις έχουν επηρεαστεί από τις ιστορικές και σύγχρονες διαφορές στην κουλτούρα (Gong 1984: 244-248):

- Η συνύπαρξη των περιπτώσεων πολιτισμικής σύνθεσης και της αυξανόμενης πίστης στις αυτόχθονες πολιτισμικές ρίζες.
- Η άρρηκτη σύνδεση του εκμοντερνισμού με την αντίστοιχη διαδικασία του εκπολιτισμού, χωρίς ωστόσο την ανάδειξη αξιολογικά ουδέτερων/ελεύθερων μοντέλων ανάπτυξης και με συχνή την επίκληση του μη πολιτισμένου χαρακτήρα των μη Ευρωπαίων.
- Η ανάδειξη των πολιτισμικών κριτηρίων ως κεντρικού θέματος αντιπαράθεσης, με πρόδηλο παράδειγμα τη θεώρηση των δυτικών πρωτοβουλιών για τους διεθνείς κανόνες ως μεταμφιεσμένου πολιτιστικού ιμπεριαλισμού, τουλάχιστον από μια μη δυτική σκοπιά.
- Η εμπλοκή των εθνοτικών διαφορών με τον πολιτισμικό πλουραλισμό.

Από την ποικιλότητα σύνδεση της πολιτισμικής διαφοράς με τη διεθνή πολιτική, ξεχωρίζει η θεματική για την ανάδειξη των εθνών ως συλλογικοτήτων και των εθνικισμών ως των αντίστοιχων κινημάτων, περιλαμβάνοντας την κουλτούρα ως βασική διάσταση. Ορισμένες θεωρήσεις της αποδίδουν πρώτιστο ρόλο, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη θεματική σχετικά με τα «πολιτισμικά θεμέλια των εθνών» που προσανατολίζεται στην ανάλυση των κοινωνικών και συμβολικών διεργασιών και πολιτισμικών πόρων και στην εξάρτηση των μορφών του έθνους από τις πολιτισμικές παραδόσεις που έχουν βαθιές ρίζες. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανάδειξη μιας κοινότητας ως έθνους βασίζεται στην ανάπτυξη κοινωνικών και συμβολικών διεργασιών-κλειδιών όπως ο αυτοπροσδιορισμός, η συμβολική καλλιέργεια, η εδαφικοποίηση, η διάχυση της δημόσιας κουλτούρας και η καθιέρωση νόμων ή ηθών. Αυτές είναι οι συνθήκες που επιτρέπουν την ανάδειξη των εθνών. Η διατήρησή τους περιλαμβάνει την εμπλοκή πολιτισμικών πόρων όπως οι μύθοι (π.χ. ως προς την καταγωγή), η σύνδεση με μια 'ιερή πατρίδα', οι μνήμες (ειδικά χρυσών εποχών) και ιδανικά που αφορούν την εθνική αποστολή αλλά και τη θυσία. Έτσι, το έθνος προκύπτει ως μία ανθρώπινη κοινότητα της οποίας τα μέλη εμπλέκονται σε μία διαδικασία αυτοπροσδιορισμού μέσω της καλλιέργειας κοινών μύθων, μνημών, συμβόλων, αξιών και παραδόσεων. Με την επικέντρωση στα εν λόγω στοιχεία, χαρτογραφούνται οι διεργασίες και οι πολιτισμικοί πόροι που ενθαρρύνουν τη διαμόρφωση και τη διατήρηση των εθνών. Εδώ, δεν αμφισβητείται το ότι η ανάδειξη των σημερινών εθνών έλαβε χώρα στους τελευταίους δύο αιώνες ή πως συχνά έλαβε τη μορφή

μιας κοσμικής θρησκείας των λαών που τασσόταν εναντίον της ιεραρχίας/μοναρχίας, στο όνομα της υιοθέτησης ενός ριζοσπαστικού προγράμματος. Ωστόσο, επισημαίνεται πως οι νεωτερικές μορφές και ιδεολογίες του έθνους χρησιμοποιούν τα σύμβολα, αξίες και παραδόσεις των παλαιότερων εθνών, χτίζοντας πάνω στο παράδειγμά τους. Υπό αυτή την έννοια, τονίζεται η πολυδιάστατη φύση των εθνών και των εθνικισμών, ο πολλαπλός χαρακτήρας των πολιτισμικών παραδόσεων και τέλος το γεγονός ότι το έθνος εξακολουθεί να αποτελεί την κραταιά βάση για την κοινωνική και πολιτική αλληλεγγύη, προς πείσμα των προκλήσεων που τίθενται από τη μαζική μετανάστευση και επικοινωνία (Smith 2008).

Επιπλέον, σημαντικό είναι το ερώτημα για τη σχέση μεταξύ κουλτούρας και διεθνούς κοινωνίας (ήτοι της κοινωνίας των κρατών), ως προς το κατά πόσο η επέκταση της τελευταίας απειλείται από έναν περιορισμένο βαθμό πολιτισμικής ενότητας. Το γεγονός ότι η ανθρωπότητα δεν έχει φτάσει σε επίπεδο ομογενοποίησης δεν αναιρεί έναν σεβαστό βαθμό εμβάθυνσης και αποδοχής ορισμένων διεθνών θεσμών. Βεβαίως, η αξίωση για την οικουμενική ισχύ ενός συγκεκριμένου (δυτικού) πολιτισμού προκαλεί αντιδράσεις, οι οποίες ωστόσο λαμβάνουν περισσότερο τη μορφή διατήρησης μιας διακριτής ταυτότητας σε συγκεκριμένες περιφέρειες παρά την ομοίως οικουμενική αντιπαράθεση ενός αντίστοιχου πολιτισμού. Αυτό τι σημαίνει απλά; Ο βαθμός επιτυχίας και συνέχισης της διαμορφωμένης επί του παρόντος κατάστασης δεν φαίνεται να έχει καθαυτό ιδεολογική βάση ούτε πολιτισμική αλλά πολιτική, υπό την έννοια ότι εξακολουθεί να συνιστά εξάρτηση της συμβατότητας των διεθνών θεσμών με τη διασφάλιση της ακεραιότητας των κρατών (Buzan 2010). Από την άλλη πλευρά, η «πολιτισμική πολιτική σε μια παγκόσμια εποχή» περιγράφεται ως η αυξανόμενη επιρροή της κουλτούρας ως κινητηρίου δύναμης σε μεταμορφώσεις κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής φύσης, υπό την έννοια ότι εμπλέκεται στη αμφισβήτηση, ενίσχυση και μεταβολή των διεργασιών της παγκοσμιοποίησης (Held & Moore 2007. Cf. Tomlinson 1991), στο πλαίσιο της οποίας συγχωνεύονται ολοένα και περισσότερο η «πολιτική της κουλτούρας» και «η κουλτούρα ως πολιτική» (Schechter 2007).

Συναφώς, τονίζεται η αναδιαμόρφωση του τομέα της ασφάλειας, ιδίως κατά τη μεταψυχροπολεμική εποχή, ως προς τη συνύπαρξη προφανώς της στρατιωτικής και γενικά της υλικής ισχύος με πολιτισμικές και συμβολικές μορφές της ισχύος. Υπό το συγκεκριμένο πρίσμα, η βαθιά κατανόηση της ισχύος προϋποθέτει την επιβεβαίωση της στρατηγικής φύσης της κουλτούρας, χωρίς αυτή να νοείται αμιγώς με λειτουργικούς όρους. Έτσι, δικαιολογείται η τοποθέτηση της κουλτούρας και της ταυτότητας στο κέντρο της ανάλυσης της ασφάλειας, βάσει του ότι η πρώτη συνδέεται αναπόδραστα με την ασφάλεια (Williams 2007).

Το θέμα με την πολιτισμική διαφορά (στην κοινωνία, στη διεθνή πολιτική, στην επιστήμη κλπ.) έγκειται στο ότι δεν πρόκειται για κάτι που απλώς διερευνάται αλλά για κάτι που συνδέεται άρρηκτα με την αξιολόγηση. Όλες οι αξιώσεις στο πλαίσιο της κοινωνικής γνώσης εδράζονται σε συγκεκριμένους τρόπους ζωής και

αντανακλούν τις οικείες αξίες και συμφέροντα. Δεν φαίνεται να υπάρχει ανεξάρτητο σημείο αναφοράς για αξιολόγηση, όπου δεν αντανακλώνται ούτε πριμοδοτούνται αξίες και συμφέροντα ενός τρόπου ζωής. Ενδεικτικά, διαπολιτισμικές αξιολογήσεις, που προϋποθέτουν τη χρήση ορισμένων κριτηρίων από έναν τρόπο ζωής ώστε να αξιολογηθούν πρακτικές συνδεδεμένες με άλλον (ηθικός μονισμός), είναι απορριπτέες. Σε μία ακραία περίπτωση, λαμβάνει χώρα ένας ηθικός σχετικισμός που καθιστά ανέφικτη τη διαπολιτισμική κριτική. Σε σχέση με τη δυτική κατανόηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και με το οικουμενικό τους εύρος, αυτό σημαίνει το εύλογο της άσκησης κριτικής στην επιβολή της έννοιας σε κοινωνίες που έχουν αναπτύξει τους δικούς τους τρόπους κατανόησης του ανθρώπου. Όμως, δεν ταυτίζεται με την παραδοχή ότι κάθε μακρόχρονη πολιτισμική πρακτική πρέπει να γίνεται αποδεκτή. Ούτως ή άλλως, η οικοδόμηση των θεμελίων για μία ηθική συζήτηση –στη βάση της ιδέας μιας συναίνεσης υπό ιδεατές συνθήκες για τα κανονιστικά θέματα– είναι εφικτή με την πολυφωνία (Brown 2000: 207-208 & 212-213. Cf. Wiesand et al. 2016). Θέτοντάς το διαφορετικά, η πολιτισμική πολλαπλότητα του κόσμου συνιστά όχι μία ουδέτερη συνθήκη αλλά το υπόβαθρο υπό το οποίο προκύπτουν κρίσιμα ερωτήματα για το περιεχόμενο ή τον ρόλο της δικαιοσύνης, της κοινότητας και του διάλογου σε παγκόσμιο επίπεδο εν όψει της πολιτισμικής διαφοράς (Sharpcott 2001). Εφαλτήριο συνιστά η διάκριση κοινοτισμού/κοσμοπολιτισμού, αναφορικά με το αν στο επίκεντρο της ηθικής αξιολόγησης βρίσκεται μία κάποιου είδους κοινότητα ή αντιθέτως τα άτομα και συνολικά η οικουμένη (κεφ. 1. Βλ. και Held & Moore 2007: μέρος 3). Εν προκειμένω, μεγάλο στοίχημα για τις διεθνείς σχέσεις αποτελεί η δυνατότητα για την ακρόαση των ποικίλων φωνών για τις διεθνείς υποθέσεις, χωρίς αυτό να σημαίνει την άνευ κριτικής αποδοχή τους, και για την κατανόηση των μορφών επιβολής συγκεκριμένων πολιτικών ιδεών αλλά και των μηχανισμών της παγκόσμιας εκμάθησης στους οποίους εμπλέκονται οι κοινωνίες (Pettman 2004).

Εξάλλου, η εμπλοκή της κουλτούρας, της εξωτερικής πολιτικής και της συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας καταδεικνύεται χαρακτηριστικά από ένα συγκεκριμένο αναλυτικό εργαλείο και ειδικότερα την «πολιτισμική οικειότητα στις διεθνείς σχέσεις», η οποία αφορά τον σύνδεσμο της αυτοκατανόησης μίας κοινωνίας και του βαθμού κριτικής που ενδεχομένως δέχεται το οικείο κράτος για πτυχές της ταυτότητας ή της συμπεριφοράς του. Με άλλα λόγια, πρόκειται για το απλό, αλλά αμείλικτο γεγονός, ότι η οικοδόμηση/προώθηση της ταυτότητας στο εξωτερικό δεν βρίσκεται πάντα και απόλυτα εναρμονισμένη με την αντίστοιχη διαδικασία στο εσωτερικό. Σε αυτό το πλαίσιο, η διαχείριση της αρνητικής διεθνούς εικόνας του κράτους σχετίζεται με το πώς η σύγχρονη δομική θέση αλλά και η ιστορική σχέση με τη διεθνή κοινωνία επηρεάζουν τις διεργασίες που καταλήγουν σε ποικίλα αισθήματα όπως ντροπή, αμηχανία ή ενοχή κ.ά. (Subotic & Zarakol 2013). Η αντίδραση των κρατών εν όψει της διεθνούς κριτικής περιλαμβάνει μία ενδιαφέρουσα ποικιλία αντιδράσεων με διάφορους μηχανισμούς και αποτελέσματα για την ίδια την εσωτερική ταυτότητα. Εξίσου

ενδιαφέρουσα είναι και η εμπλοκή της πολυπολιτισμικής διάστασης στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής και η πρόκληση για την εξωτερική δράση ενός κράτους να μην προκαλεί ή να αντιμετωπίζει εμπράκτως τυχόν διεργασίες περιθωριοποίησης ή πριμοδότησης μία μειονοτικής ομάδας. Εδώ, αναδεικνύεται η ανάγκη για ισορροπία μεταξύ της αποδοτικότητας και της λογοδοσίας στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής (Hill 2007).

Τέλος, ένας σημαντικός σύνδεσμος της διεθνολογίας με την κουλτούρα συνίσταται στο ενδιαφέρον για την αναπαράσταση της διεθνούς πολιτικής στην τέχνη, όπως στον κινηματογράφο και στη λογοτεχνία, σε μία διαδικασία διεξαγωγής συμπερασμάτων για την κοινωνική και πολιτική αλληλεπίδραση (Weldes 2003; Sheeran 2007; Κουσκουβέλης 2012; Λαλαγιάννη 2012; Sachleben 2014). Εξάλλου, η χρήση έργων της λογοτεχνίας ή της μυθολογίας σε αφηγήσεις πτυχών και διακυβευμάτων της διεθνούς πολιτικής είναι όχι σπάνιο φαινόμενο (π.χ. Κεντρωτής 2006, 2010; Litsas 2013). Γενικότερα, η καταφυγή σε έργα επιστημονικής και άλλης φαντασίας έχει αποτελέσει δημοφιλή πλέον μέθοδο για τη συζήτηση και την ανάδειξη των χαρακτηριστικών και προκλήσεων σχετικά με την πολιτική οργάνωση, την παγκόσμια πολιτική και την ηθική, με την κυριαρχία ως χαρακτηριστικό σημείο-κλειδί και το πώς αυτή και οι διακοινοτικές σχέσεις επηρεάζονται σε 'κανονικές' αλλά και εξαιρετικές συνθήκες.

Σε αυτό το πλαίσιο, είναι χαρακτηριστικό το μεθοδολογικό άνοιγμα του επιστημονικού κλάδου των Διεθνών Σχέσεων στις τέχνες και δη στη λογοτεχνία και στις λογοτεχνικές σπουδές με σκοπό την αναδιατύπωση των οντολογικών προβληματισμών του κλάδου και την προώθηση της διεπιστημονικότητας. Μερικές από τις μορφές αυτού του ανοίγματος αφορούν την ανάδειξη της παγκόσμιας λογοτεχνίας ως μιας πηγής για την ιστορική ενόραση, ως τρόπου αποσταθεροποίησης των συμβατικών ταυτοτήτων, ως μιας εγγενώς διαλογικής πολιτισμικής μορφής ή και ως πηγής συμφιλίωσης με την υφιστάμενη κοινωνική τάξη. Ορισμένοι έφτασαν στη φιλόδοξη και 'ακραία' αξίωση της συγκρότησης ενός νέου και ριζοσπαστικού συνδυαστικού πεδίου σπουδών, κάτι που ωστόσο φαίνεται να μη λαμβάνει υπόψη ούτε την ίδια την πολυπλοκότητα των λογοτεχνικών σπουδών (Holden 2003: ιδίως 230). Συναφώς, από ένα πρίσμα προδιατεθειμένο υπέρ των διεργασιών από κάτω προς τα πάνω, προβάλλεται το αίτημα για τον «εκδημοκρατισμό της παγκόσμιας πολιτικής», με την έννοια του οντολογικού ανοίγματος σε δυνάμεις της περιφέρειας/περιθωρίου, με την «κουλτούρα ως μέθοδο» δηλαδή μέσω των ανθρωπιστικών σπουδών και της ίδιας της τέχνης, με αντί-ουσιοκρατικούς όρους δηλαδή με τρόπο που οι οικίες οντότητες δεν νοούνται στατικά αλλά δυναμικά (Chen et al. 2009). Εδώ, εκφράζεται η αισιοδοξία ότι η αισθητική στροφή στις Διεθνείς Σχέσεις βοηθά τους διεθνολόγους και τους εμπλεκόμενους στη διεθνή πολιτική στην ανασυγκρότηση των ορίων της επιστήμης και του εύρους των διεθνών πρακτικών. Σε αυτό πλαίσιο, η μελέτη της παγκόσμιας πολιτικής συναντά εκείνη της παγκόσμιας λογοτεχνίας ή του παγκόσμιου κινηματογράφου, ιδίως ως προς το ενδιαφέρον για την ανάδειξη της παγκοσμιοποίησης και την επιρροή. διανοητικών σχολών όπως

ο μεταδοσιμότης και οι μεταποικιακές σπουδές. Ωστόσο, κάθε επιμέρους συζήτηση φαίνεται να διατηρεί τον πυρήνα της (Holden 2010).

5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Συμπερασματικά, η 'κουλτούρα στις διεθνείς σχέσεις' αναφέρεται στην πολυδιάστατη σύνδεση μεταξύ κουλτούρας και διεθνών σχέσεων. Η πολύσημη συμπερίληψή της στη διεθνολογία δικαιολογείται ακριβώς από το ότι η ίδια η κουλτούρα συνιστά πολύσημη έννοια, όπως έχει διαφανεί και με την ιστορική της εξέλιξη εντός της διεθνολογίας. Η ανάλυση της διεθνούς πολιτικής με όρους κουλτούρας περιλαμβάνει τον ρόλο της πολιτισμικής διαφοράς στη διεθνή πολιτική αλλά και την τελευταία ως πολιτισμικά εμποτισμένο φαινόμενο.

Όπως τονίστηκε, η πολιτισμική διαφορά διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για την ύπαρξη πολλών εθνών, ενώ κρίσιμο θέμα αποτελεί η εξάρτηση της διεθνούς συμπεριφοράς των κρατών από γενικούς κανόνες ή και από συγκεκριμένες πολιτισμικές διαφορές. Παρά την απουσία τόσων τρόπων διεξαγωγής (& νοοτροπιών) των διεθνών σχέσεων όσων και τα έθνη του κόσμου, δεδομένο παραμένει το γεγονός ότι τα οικουμενικά αναλυτικά πλαίσια και πρακτικές προκύπτουν από μία συνεχή όσμωση ποικίλων προσεγγίσεων, συχνά με διαφορετική πολιτισμική προέλευση.

Σε κάθε περίπτωση, η ανάπτυξη των φορέων της πολιτιστικής εξωτερικής πολιτικής, έχοντας περάσει από ποικίλες φάσεις όπως 'πολιτιστικός εθνικισμός' (δεκαετία 1870-1914), 'πολιτιστική προπαγάνδα' (1914-1945), 'πολιτιστική διπλωματία' (1945-1989), διανύει τη φάση του 'πολιτιστικού καπιταλισμού' (1989-σήμερα). Σε αυτήν τη φάση, είναι εμφανής η συμμετοχή στο σχετικό παιχνίδι όχι μόνο των καθιερωμένων δυνάμεων αλλά και πολλών κρατών στο πλαίσιο της εθνικής αντιπροσώπευσης και προβολής, ενίοτε και με όρους διαπολιτισμικής κατανόησης, σε ένα πεδίο συνάντησης παλαιών και νέων ή αναγεννημένων εθνικισμών, ισχυρότερων και λιγότερο ισχυρών κρατών/δρώντων. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα πολυφωνία, χωρίς όμως να επιβεβαιώνεται η γενικευμένη άποψη για τη μείωση του ρόλου του έθνους κράτους με όρους κουλτούρας καθώς και του πολιτιστικού εθνικισμού ως ιδεολογίας (Paschalidis 2009: 277-285).

Η ως άνω διαδικασία επηρεάζεται από τη δυναμική της παγκοσμιοποίησης, χωρίς ωστόσο να απορροφάται πλήρως και να αντικαθίσταται από την τελευταία. Μια από τις πλέον διαδεδομένες συζητήσεις για την παγκοσμιοποίηση αφορά ακριβώς το αν υφίσταται μία παγκόσμια κουλτούρα υπό διαμόρφωση. Μία τέτοια κουλτούρα θα σήμαινε την ομογενοποίηση με την οποία συνάδει ένας διευρυμένος μαζικός και κοσμοπολιτικός καταναλωτισμός. Η πλειονότητα των αναλυτών δεν συντάσσεται με τη συγκεκριμένη φιλόδοξη οπτική, εφόσον αυτή σημαίνει την εξαφάνιση του τοπικού και των επί μέρους ταυτοτήτων. Ακόμα και η καταφανής άνοδος της αγγλικής γλώσσας δεν σημαίνει αυτόματα την απουσία σχετικών περιορισμών ή προκλήσεων, π.χ. ανταγωνιστικών γλωσσών (Guillen 2001: 252-254). Συνεπώς, προέχει η κατανόηση του πώς στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης αναδεικνύονται πολύπλοκες ζυμώσεις μεταξύ των πολιτισμών

και των κουλτουρών. Δεδομένης της σχέσης της τελευταίας με την ταυτότητα, η ανάλυση της διεθνούς πολιτικής περιλαμβάνει αναπόδραστα την πολιτισμική δυναμική της παγκοσμιοποίησης και την εμπλοκή της με τα σχετικά συμφέροντα και τις λογικές της σύγκρουσης, της συνεργασίας και της εξέλιξης (Μικέλης 2015α: 202-209).

Ειδικά υπό το πρίσμα που επικρίνει την κατανόηση της σύγχρονης παγκόσμιας πολιτικής με όρους ‘τέλους της ιστορίας’, είναι δυνατή η ανάδειξη του ότι ένα αντίστοιχο ‘τέλος της κουλτούρας’ φαντάζει είτε ανέφικτο είτε επικίνδυνο. Αλλά το ίδιο ισχύει και για το άλλο άκρο, δηλαδή την αναγωγή της διεθνολογικής ανάλυσης ως πολιτισμικής και των διεθνοπολιτικών θεμάτων αποκλειστικά σε όρους κουλτούρας. Ωστόσο, ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα, υπάρχει ένα σημαντικό και ποικιλότροπο περιθώριο όπου έχει νόημα η ‘κουλτούρα στις διεθνείς σχέσεις’.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Brown, Chris (2000), "Cultural Diversity and International Political Theory: From the Requirement to 'Mutual Respect'?" *Review of International Studies* 26(2): 199–213.
- Buzan, Barry (2010), "Culture and International Society." *International Affairs* 86(1): 1–26.
- (1997), "Civilisational Realpolitik as the New World Order?" *Survival* 39(1): 180–183.
- Buzan, Barry & Little, Richard (2000), *International Systems in World History. Remaking the Study of International Relations*. Oxford: Oxford University Press.
- Chen, Boyu, Hwang, Ching-Chane, & Ling, L.H.M. (2009), "Lust/caution in IR: Democratizing World Politics With Culture as a Method." *Millennium* 37(3): 743–766.
- Goff, Patricia, & Dunn, Kevin (Eds) (2004), *Identity and Global Politics. Empirical and Theoretical Elaborations*. New York and Houndmills/Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Glaser, Charles (2010), *Rational Theory of International Politics. The Logic of Competition and Cooperation*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Guillen, Mauro (2001) "Is Globalization Civilizing, Destructive or Feeble? A Critique of Five Key Debates in the Social Science Literature." *Annual Review of Sociology* 27: 235–260.
- Held, David, & Moore Henrietta (with Young, Kevin) (Eds) (2007), *Cultural Politics in a Global Age. Uncertainty, Solidarity and Innovation*. Oxford: Oneworld.
- Hill, Christopher (2007), "Bringing War Home: Foreign Policy-making in Multicultural Societies." *International Relations* 21(3): 259–283.
- Holden, Gerald (2010), "World Politics, World Literature, World Cinema." *Global Society* 24(3): 381–400.
- Holden, Gerald (2003), "World Literature and World Politics: In Search of a Research Agenda." *Global Society* 17(3): 229–252.
- Inayatullah, Naeem, & Blaney, David (2004), *International Relations and the Problem of Difference*. New York/London: Routledge.
- Iriye, Akira (1979), "Culture and Power: international Relations as Intercultural Relations." *Diplomatic History* 3(2): 115–128.
- (1997), *Cultural Internationalism and World Order*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- Jackson, Peter (2008), "Pierre Bourdieu, the 'Cultural Turn' and the Practice of International History." *Review of International Studies* 34(1): 155–181.
- Jacquin, Dominique, Oros, Andrew, & Verweij, Marco (1993), "Culture in International Relations: An Introduction to the Special Issue." *Millennium* 22(3): 376–377.
- Jordan, Glenn, & Weedon, Chris (1995), *Cultural Politics: Class, Gender and Race in the Postmodern World*. Oxford: Blackwell.
- Katzenstein, Peter (ed.) (1996α) *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. New York: Columbia University Press.

- (1996β), Introduction: Alternative Perspectives on National Security. In Katzenstein (1996α), 1–32.
- Kitsou, S. (2011), “The Power of Culture in Diplomacy: The Case of U.S. Cultural Diplomacy in France and Germany.” *Exchange: The Journal of Public Diplomacy* 2: 21–39.
- Lapid, Yosef, & Kratochwil, Friedrich (Eds) (1996), *The Return of Culture and Identity in Ir Theory*. Boulder: Lynne Rienner.
- Lawson, Stephanie (2006), *Culture and Context in World Politics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lebow, Richard Ned (2008), *A Cultural Theory of International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (2009), “Culture and International Relations: The Culture of International Relations.” *Millennium* 38(1): 153–159.
- Leerssen, Joep (2006), “Nationalism and the Cultivation of Culture.” *Nations and Nationalism* 12(4): 559–578.
- Litsas, Spyridon (2013). State and Sovereignty: Mythical Talos and the Politics of Conventional Rationality. In Lavdas, Kostas, Litsas, Spyridon, & Skiadas, Dimitrios. (2013). *Stateness and Sovereign Debt: Greece in the European Conundrum*. Lanham: Lexington Books, 41–58.
- Mazis, Ioannis (2016), “L’Analyse Géopolitique Systémique: Propositions Terminologiques et Définitions Méta-théoriques Selon l’Exigence Méta-théorique Lakatienne.” *Civitas Gentium*, 4(1): 49–64
- Mazrui, Ali (1990), *Cultural Forces in World Politics*. London: James Currey.
- Michael, Michális, & Petito, Fabio (Eds) (2009), *Civilizational Dialogue and World Order: The Other Politics of Cultures, Religions, and Civilizations in International Relations*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mikelis, Kyriakos (2017), From Civilizing Mission to Soft Power? European Powers and the Politics of Attraction. In House, J. & Kaniklidou, Th. (eds), *Proceedings of the 1st International Conference. Europe in Discourse: Identity, Diversity, Borders. Athens, September 23–25, 2016*. Hellenic American University, 73–86.
- Mitchell, John (1986), *International Cultural Relations*. London: Allen & Unwin.
- Murden, Simon (2001), Culture in World Politics. In Baylis, John, & Smith, Steve (Eds). *The Globalization of World Politics*, 2nd ed., 456–469. Oxford: Oxford University Press.
- Neumann, Iver (1996), “Self and Other in International Relations.” *European Journal of International Relations* 2(2): 139–174.
- Oren, Ido (2000), “Is Culture Independent of National Security?: How America's National Security Concerns Shaped 'Political Culture' Research.” *European Journal of International Relations* 6(4): 543–573.
- Paschalidis, Gregory (2009), “Exporting National Culture: Histories of Cultural Institutes Abroad.” *International Journal of Cultural Policy* 15(3): 275–289.
- Pettman, Ralph (2004), *Reason, Culture, Religion. The Metaphysics of World Politics*. New York: Palgrave Macmillan.
- Reeves, Julie (2004), *Culture and International Relations: Narratives, Natives and Tourists*. London: Routledge.

- Salter, Mark (2002), *Barbarians and Civilization in International Relations*. London: Pluto.
- Sachleben, Mark (2014), *World Politics on Screen. Understanding IR Through Popular Culture*. Lexington: The University Press of Kentucky.
- Schechter, Danny (2007), The Politics of Culture and Culture as Politics. In Held & Moore (2007), 98–105.
- Shapcott, Richard (2001), *Justice, Community and Dialogue in International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sheeran, Paul (2007), *Literature and International Relations: Stories in the Art of Diplomacy*. Aldershot: Ashgate.
- Smith, Anthony (2008), *The Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Covenant, and Republic*. Malden: Blackwell.
- Sondhaus, Lawrence (2006), *Strategic Culture and Ways of War*. London: Routledge.
- Stroikos, Dimitrios (2014), Introduction: Rethinking the Standard(s) of Civilisation(s) in International Relations. *Millennium: Journal of International Studies* 42(3): 546–556.
- Subotic, Jelena, & Zarakol, Ayşe (2013), “Cultural Intimacy in International Relations.” *European Journal of International Relations* 19(4): 915–938.
- Tomlinson, John (1991), *Cultural Imperialism: A Critical Introduction*. London: Pinter.
- Valbjorn, Morten (2008), “Before, During and After the Cultural Turn: a ‘Baedeker’ to IR’s Cultural Journey.” *International Review of Sociology* 18(1): 55–82.
- Verweij, Marco (1999), Whose Behaviour is Affected by International Anarchy?. In Thompson, Michael, Grendstad, Gunnar & Selle, Per (Eds) (1999). *Cultural Theory as Political Science*, 25–39. London and New York: Routledge.
- Yurdusev, Nuri (2003), *International Relations and the Philosophy of History: A Civilizational Approach*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Wagner, R. Harrison (2007), *War and the State. The Theory of International Politics*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Wallerstein, Immanuel (1991), *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-system*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waltz, Kenneth (1979), *Theory of International Politics*. Reading: Addison-Wesley Publishing Company.
- Weldes, Jutta (ed.) (2003), *To Seek Out New Worlds. Science Fiction and World Politics*. Palgrave Macmillan.
- Wendt, Alexander (1999), *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wiesand, Andreas; Chainoglou, Kalliopi; Sledzinska-Simon, Anna; Donders, Yvonne (eds) (2016), *Culture and Human Rights: The Wroclaw Commentaries*. Berlin: De Gruyter.
- Williams, Michael (2007), *Culture and Security. Symbolic Power and the Politics of International Security*. London: Routledge.
- Williams, Raymond (1981), *The Sociology of Culture*. Chicago: Chicago University Press.

- Yurdusev Nuri (2003), *International Relations and the Philosophy of History: A Civilizational Approach*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Βασιλειάδης, Νικόλαος και Μπουτσιούκη, Σοφία (επιμ.) (2015), *Πολιτιστική Διπλωματία. Ελληνικές και Διεθνείς Διαστάσεις*. Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα/Πρόγραμμα Κάλλιπος.
- Κεντρωτής, Κυριάκος (2010), *Εξωτερική Πολιτική της Ε.Ε. και Μεταρρυθμιστική Συνθήκη: Ένας Νέος Προμηθεάς Δεσμώτης*; Αθήνα: Παπαζήσης.
- (2006), *Θεωρήσεις και Δράσεις των Εξωτερικών Σχέσεων της Ε.Ε.: Ταξιδεύοντας με Οδηγό τον Μικρό Πρίγκιπα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κουτσοπανάγου, Γιούλα (2013), Εισαγωγή στην Ελληνική Έκδοση. Η Παράμετρος 'Κουλτούρα' ως Ερμηνευτικό Εργαλείο στην Ιστορική Ανάλυση. Στο Ninkovich, F. *Η Διπλωματία των Ιδεών. Η Εξωτερική Πολιτική και οι Πολιτιστικές Σχέσεις των ΗΠΑ, 1938-1950*. Αθήνα: Παπαζήσης, 11-38.
- Ήφαιστος, Παναγιώτης (2001), *Κοσμοθεωρητική Ετερότητα και Αξιώσεις Πολιτικής Κυριαρχίας*. Αθήνα: Ποιότητα.
- Κουσκουβέλης, Ηλίας (2012), Διεθνείς Σχέσεις, Πόλεμος και Πολιτική στον Κινηματογράφο. Στο *Πολιτική και Κινηματογράφος: Μια Ιδιαίτερη Σχέση* (πρακτικά διημερίδας, 26-27/9/2012, Νάουσα), 2-4.
- (2004), *Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*. Αθήνα: Ποιότητα.
- Κωστάκης, Μάριος (2008), *Ελληνική Πολιτιστική Εξωτερική Πολιτική*. Οξύ.
- Κωτούλας, Ιωάννης (2018), Παράμετροι της Ιστορικής Ταυτότητας στην Συστημική Γεωπολιτική Ανάλυση, *Civitas Gentium* 6(1): 155-164.
- Λαλαγιάννη, Βασιλική (2012) Το Μυθιστόρημα του Ψυχρού Πολέμου: Το Αγγλικό και το Γαλλικό παράδειγμα. Στο Καρβουναράκης, Θεοδόσιος (Επιμ.). *Ο Ψυχρός Πόλεμος. Μία Διεπιστημονική Προσέγγιση*. Αθήνα: Σιδέρης, σελ. 497-510.
- Μακρής, Σπύρος (2015), Πολιτισμός και Διεθνείς Σχέσεις. Στο Βασιλειάδης & Μπουτσιούκη (op. cit.), σελ. 159-174.
- Μικέλης, Κυριάκος (2015α), Ο Πολιτισμός στην Παγκόσμια Πολιτική: Θεωρία και Πράξη. Στο Βασιλειάδης & Μπουτσιούκη (op. cit.), σελ. 189-215.
- (2015β), Διεθνείς Σχέσεις και Πολιτισμοί: Η Διεθνής Πολιτική με Όρους Πολιτισμού, Κριτηρίου του Πολιτισμού, Εκπολιτιστικής Αποστολής και Ευρωκεντρισμού. Ανακοίνωση στο 2ο Τακτικό Συνέδριο Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων 'Αλλάζοντας την Ελλάδα και τον Κόσμο: Ιδέες και Πολιτική', Λουτράκι, 11-13/12/2015 (<https://econtent.pedis.uop.gr/conf/index.php/psirconf/2015/paper/downloadSuppFile/36/100>).
- (2017), Κουλτούρα και Επικοινωνία ως Πόροι Ισχύος στη Διεθνή Πολιτική: Θεωρία και Πράξη της Πολιτικής της Έλξης. Ανακοίνωση στο 3ο Τακτικό Συνέδριο Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων 'Δημοκρατία, Ανάπτυξη και Ασφάλεια: Πολιτική σε Συνθήκες Αβεβαιότητας', Λουτράκι, 8-10/12/2017 (<https://econtent.pedis.uop.gr/conf/index.php/psirconf/conf2017/paper/downloadSuppFile/344/217>).
- Τζουμάκα, Ελένη (2005), *Πολιτιστική Διπλωματία: Διεθνή Δεδομένα και Ελληνικές Προοπτικές*. Αθήνα: Σιδέρης.
- Σαμαράς, Αθανάσιος (επιμ.) (2014), *Εικόνες Κρατών. Στρατηγική Επικοινωνία, Ήπια Ισχύς και Μέσα Ενημέρωσης*. Αθήνα: Καστανιωτής.